

१००
४ (B)?

अथ

१००
४ (B)?

ग्रन्थनामः-	न्यायप्रदीपः	(प्रकरणग्रन्थः)
कर्तृनामः-	गोपीकांतः	
विषयः-	न्यायशास्त्रम्	

Nyay Pradeep

११

॥ श्रीगणेशाय नमः । नत्वा श्रीविश्वनाथं विरचयति सतां संशुदेन्यायदीपं सत्तर्कस्नेहपुक्तं श्रुतिवि
 पुत्रजनध्यातविधं सद्वत्तम् गोपीकांतो नितान्तं विबुधगणसभाभाजनेभ्यः समानं सति द्वाता कदीपिं कु
 कलितसुविदाकज्जलावर्जितं च १ इह निर्निघपरिस्मात्तिपुद्दिशकियमाणस्य मंगलस्य समाप्तिं प्रति
 कारणात्त्वमिति नैष्णयकाः तत्र नैष्णयकानामयमाशयः यथा दंडेन घटो जन्यते यथा भूनि संयोगेन रूपा
 त्तं जन्यते तथा मंगलेन समाप्तिर्जन्यत इति तदपरेन सहंते । मंगलस्य कारणात्त्वमाणाभावात् श्रुति
 रेवमानमिति चेत् तथा विधुतौ घमाणाभावात् । शिष्टाचारोदनुमानमिति चेत् । किमिदं शिष्टचारत्वं नाम १

वेदोक्तपरिपालनत्वे सति कियमाणत्वं स्वयं ज्ञात्वा कियमाणत्वं वा । नाद्यः । धटजनकाचारेण विवाह
 त्वात् । तत्र तत्रास्तीति चेत् तज्जन्यकार्येण कियते तं वा । न द्वितीयः । अवेदसुलकोपि भ्रांत्या कियमाणो
 शिष्टाचारत्वप्रसंगत किं मंगलस्याभीष्टसमाप्तिं प्रतिकारणात्वे कथं तद्व्यतिरेकोऽप्यमता घटुष्ठिते
 ग्रंथेऽभीष्टसमाप्तिः । कथं मागोपिन समाप्तिरिति । श्रोतात्सांगात्कर्मणाः फलावश्यं भावनियमात् । अन्य
 थापागादौ निरुक्तं प्रवृत्तिर्न स्यात् । अन्यधर्ममंगलस्याभीष्टसमाप्तिं प्रतिनकारणात् । मंगलस्यात्मनिष्ठ
 त्वेन समाप्तेर्व्योमनिष्ठत्वेन व्यधिकरणात्वात् । अत्रोच्यते । संसारतिरिक्तकार्यपुद्दिश कियमाणत्वं शि

ष्टाचारत्वं अधर्माभावविशिष्टेन क्रियमाणत्वं वा यत्कार्यं शुद्धिस्पृश्यस्य कारणात् त्वमवयव्यतिरेकोपजीव
 नवलेतनगृह्यते तत्कार्यं शुद्धिस्पृश्यविशिष्टेन क्रियमाणत्वं मेव शिष्टाचारत्वमिति शङ्कः । न च प्रमत्ताद्यत्वेन
 यथेवमिचारः तत्र पूर्वजन्मकृतसौवर्म्यमंगलस्य कारणात्वात् । न च मंगोपितसमाप्तिः तत्र विघ्नस्यैव वृ
 लत्वात् । तत्र पावसमस्याकत्वस्य निविष्टत्वात् । किंतु मंगलत्वं विघ्नविरोधित्वं चेत्सायश्चित्तादवति
 व्याप्तिः । तस्मात्समाप्तिबाधोत्साराण्युद्दिश्य क्रियमाणत्वं तत् । तदुत्साराण्यभावात् कारणात्वात् । शुद्धौ
 स्मृतौ वा मंगलशब्दाभिधेयं विशेषं यत्तदेव मंगलत्वमिति परेन च व्यधिकरणत्वं निकार्यकारणाभावात् १

त्रस्वप्रतियोगिजनकसंबन्धे सामानाधिकार्यात् किमिदं सामानाधिकार्यं नामो एकाधिकरणवृत्तित्वं
 त्वत्वेन त्वत्वे च संयोगादिसमवायान्यतरसंबन्धेन वर्तमानत्वं । तच्च मंगलं त्रिविधं कायदाकचित्प्रभवमिति ।
 तत्र भक्तिपूर्वकत्वे सति अवयवावयवसंयोगजन्यकार्यिकं । मानसिकं कारणं । भूतात्मसंयोगजन्यम् ।
 भक्तिपूर्वकत्वे सति तत्त्वोद्भवत्वं । भक्तिपूर्वकत्वे सति संयोगादिवारणापेतिदिकं । इहापवर्गहेतुभूत
 प्रात्मतत्त्वज्ञानप्राप्तं । तच्च पदार्थानां निर्णयाधीनमिति तत्प्रयोजनं शुद्धिस्पृश्यपदार्थानिरूपणं । तच्च प्रसि
 ति विषयापदार्थः सद्विविधः । भवोऽभावश्च । भावावदेवाते च द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायः ॥ ४ ॥

कोपुतासमवापिकारणातावच्छेदक इत्युक्तं तन्मिदं सप्तवापिकारणं द्रव्यप्रतिवातवृष्टिद्वय
 तेजोवायुकाशकालदिगात्मनोभेदात्रयं तत्र श्रुतिवत्तत्तन्मिदं गंधसमवापिकारणं वायुश्रुति
 मदिद्विधा नित्या नित्या च परमाणुरूपानित्या कार्यरूपा नित्या कार्यरूपा त्रिविधा शरीरं द्रव्यविषय
 योदेहः भोग्यतन्मंशरीरं भोग्यस्त्वदुःखान्यतरमाह्लाकारः इन्द्रियेन्द्राणां तद्वत्तत्तन्मिदं तदभा
 वानां ग्राहकं गंधज्ञानजनकं भूतं गंधोपलक्षिमाधनं वा विषयस्त्वपाणादिः अस्त्वजातिमयः शीत
 स्पर्शश्च भूतावायुः ताद्विविधा नित्या अनित्याश्च नित्याः परमाणुरूपा अनित्याश्चिविधा ३

शरीरं द्रव्यविषयमेदाह शरीरं वरुणालोके तच्च न तल शरीरं न भवत्येव यत्वादिभिरेव अदृष्टविशेषात्क
 रकावातघनीभूतस्य संभवात् इन्द्रियं रसनं तच्च रसनं तत्तन्मिदं तदभावात् नानाग्राहकं विषयस्त्वमरितमुदादिः
 तेजस्य जातिमद्वैतस्वरूपवद्भावेन तेजोपि द्विविधं नित्यमनित्यं च परमाणुरूपं नित्यं कार्यरूपं च नि
 त्यं कार्यरूपं त्रिविधा शरीरं द्रव्यविषयमेदाह शरीरमादित्यलोके भास्वरं इन्द्रियं चक्षुः रूपतत्तन्मिदं तदभा
 वानां ग्राहकं रूपतारायवृत्ति तद्वैतसमेव रूपदिष्टुं च सुस्पष्टं वा भिन्नं जकत्वा तत्रालोकवत् हरित
 क्यमलकादिवतिव्याप्तिवारणार्थमेवकारः ननु सत्यपि इन्द्रिये विषये च परमाणोऽपमानोत्पद्यते चाक्षमेष

त्वत्ते महत्त्वमपि हेतुरिति वेत्तुं ह्यर्थाकाशात्मादौ व्यभिचारः॥ तत्र रूपमावशति चेत्तर्ह्यर्थादौ व्यभिचार इति
 चेन्न॥ वाक्पश्यत्तत्त्वावच्छिन्नं प्रति उद्भूतं रूपं महत्त्वं च काराणि॥ विषयश्च तर्ह्य॥ भौमं दिव्यं मौदर्यं माकरजं
 च॥ भौममग्रादिदिव्यं विष्कदादि उदरं तर्गतं शाणोपकारकमौदर्यं॥ आकरजं सुवर्णादिः॥ वायुत्ववान्निह
 पत्वे सति अणकजस्य शश्रयो वा वायुः॥ स द्विविधः॥ नित्योः नित्यश्चापरमाणु ~~रूपो~~ रूपो नित्यः॥
 कार्यरूपोः नित्यः॥ कार्यरूपस्त्रिविधः॥ शरीरे हि विषयभेदात्॥ शरीरं वायुलोके पिशाचादीनां च॥ इन्द्रिपं
 त्वक्रास्य शोपलधि साधनं स्पर्शज्ञानजनकीभूतमिति पावत॥ तद्वायवीयमेव॥ विषयस्त्वरक्षादिकं पजन ४

कः शहाधिकरणमाकाशः शहसमवापिकारणात्तव बद्धेदकत्वमाकाशत्वं॥ एको नित्यश्चातत्कार्यस्य
 सर्वतोपलंभादिभुः॥ ओचंतदीपमिन्द्रिपं मातनु अदृष्टविशेषोपगृहीतकारां शकुल्यवच्छिन्नं तभवधिरेव
 भिवारवारणपथमदृष्टविशेषोपगृहीतेति न त्वशहो नित्यः॥ तथा हियोयंगकारोद्देशांतरे रूपते सकाशा
 मपि मया श्रुत इति प्रत्यभिज्ञावलादेव तस्मिद्धिः॥ अन्यथा तस्य प्रत्यभिज्ञाज्ञानं न स्यात् प्रत्यभिज्ञात्तत्तत्
 दतोभयावागाहिज्ञानम् पथा सोयं देवदत्त इति तथा गकारिणीति किंच वाचा विरूपनित्ययेति श्रुतिरप्य
 स्मिन्नतेजगुणा अनित्यकल्पते तद्धं संगाभाकल्पनापांगोश्वमिति अचोव्यते सोयंगकार इत्यत्र

५ तत्सजातीग्रहणाददोषः वर्णास्तत्तत्सजातीयापकाकारशब्दवर्तते नवतत्तदंतोभयावगाहिज्ञानं प्रत्य
 भिज्ञा वर्णाप्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारः। साधमरूपेति चेत् प्रमत्तत्तरज्ञाने बाधज्ञाने बाधज्ञानाभावादेव नि
 निषिद्धः॥ न च वाचा विरूपेति त्वयेति श्रुतिः। प्रमाणीभूता प्रावाणाः स्रवंतीति वतस्याप्यर्थवादपरत्वात् न
 च गौरवप्रायाणी कंगौरवंतदोषाय किंच नित्यत्ववादे कार्यतावच्छेदकत्वमभिव्यक्तित्वमस्मन्मते शब्दत्व
 मित्यतिलाघवमित्यासां विस्तरः कालिकपरत्वापरत्वात्तु मया कालः सवभूतभविष्यवर्तमानोपाधिवशा
 द्धर्तमानादि संज्ञालभते यथैको देवदत्तसंज्ञात्रयं लभते एकानित्यादेशिकपरत्वापरत्वात्तु मेयादिक ५

मते

त १
 दैशिकपरत्वापरत्वाधिकराणीभूता एतौ दिक्कालौ जगदेतज्जगत्ताभावाच्च इदेदानीकरोमीति सर्वा
 भावात्। अत्र त्वसामान्यवानज्ञानाधेयवाच्चा आत्मा नित्यो विभुश्च स द्विविधः जीवेश्वरभेदात् सुखाद्या
 अयोर्हमित्यनुसवमेवो जीवः॥ न त्वजीवप्राणयोर्लंबवादरभेदपृथग्भेदे मानाभावः धर्मभेदाद्भेदे घटे भेदानं
 त्वस्य तत्तस्माज्जीवप्राण एव सवधाणाः पंचधा प्राणायानव्यानोदानसमानभेदा इत्यतश्च तशरीरांतर्ग
 तो वायुः प्राणः सजीवः॥ तत्र जीवस्याप्राणत्वे बुद्ध्यादीनामनाश्रयत्वापत्तेः प्राणस्य वापुत्वे न तेषामा
 त्मधर्मत्वात्। आत्मतदुणादिनां ज्ञानजनकमनः तच्च परमाणुपरिमाणं प्रतिपुरुषं भिन्नं येनैश्वर्येन सह

नु

द्य

न

त्यर

पुज्यते ततो ज्ञानपुत्र्यते तथा च पुण्यात् ज्ञानात् तत्पतिर्मनसो लिंगमिति सूत्रम् नवभकारोपि ह
पवत्वात् क्रियात्वाद्दशमद्रव्यकुतो न भवति सत्यपि भावेऽप्यभावमुच्यते तर्हि बाह्योऽप्यबाह्यात्पुत्र्यतां
अभावपूर्वेति चेदभावज्ञानेऽतिथो गिज्ञानस्य कारणात्वेन तस्या भावात्कथं तस्या भावत्वमिति चेत् ॥ अत्रो
च्यते ॥ रूपवत्त्वतीति प्रतीतिव ॥ ननु प्रमस्य द्विहारावस्थापित्वेन तदतीये कालोऽन्वेतोऽधकार इति प्रतीत्यापत्ति
रिति चेन्न शरीरेहमिति प्रत्यवतदुपयते ॥ नवाभावज्ञानेऽतिथो गिज्ञानस्य कारणात्वं किं त्वभावत्वप्रका
रके ज्ञाने ॥ प्रत्ययाभावत्वेन तज्ज्ञाने तस्या भावात् ॥ तस्मादलोकाभाव एवाधकार इति सिद्धांतः ॥ द्रव्या

६१

६

णि निरूपितानि गुणानि रूपं ते तत्र गुणात्वात्तिर्मंतो गुणाः ॥ ते च रूपरसगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणपृ
थक् संयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिखदुरवेष्टोद्देशपत्तगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशराश्च
तुर्विंशतिरेवा रूपत्वजातिमत्वे सति द्रव्याश्रितं रूपम् ॥ तत्सप्तधा शुक्लपीतहरितरक्तकृष्णकपिलविश्वमे
वाततत्र शुक्लभास्वरं तेजसि शुक्लामभास्वरमणकजमसुरसत्वजातिमानरसः द्रव्यद्वयवृत्ति सोपि स
प्तधा ॥ मधुरासकटुतिक्तकषायलवणाचित्रभेदा तमधुरैः पाकजैः सुषुद्धिधोपाकजैः पृथिवीपरमाणौ
घण्टुकादावपाकज गंधत्वजातिमात्रगंधः पृथिवीमात्रवृत्ति जलादौ त्रुगतपार्थिवपरमाणौ नाम

द्य

तु

त्यर

पुज्यते ततो ज्ञानपुत्र्यते तथा च पुत्र्यात् ज्ञानात् तत्पतिर्मनसो लिंगमिति सूत्रम् नवभकारोपि ह
 पवत्वात् क्रियात्वाद्दशमद्रव्यकृतो न भवति सत्यपि भावे पद्यभावं पुच्यते तर्हि बाह्योपवाह्यात् पुच्यता
 अभावपूर्वेति चेदभावज्ञाने पतियोगिज्ञानस्य कारणात्वेन तस्या भावात्कथं तस्या भावत्वमिति चेत् ॥ अत्रो
 च्यते ॥ रूपवत्त्वतीति प्रतीतेः ॥ ननु प्रमस्य हि तस्यावस्थापित्वेन तदतीये द्वाणोश्चेतो धकार इति प्रतीत्या पति
 रिति चेन्न ॥ शरीरे ह मिति प्रत्यवतदुपयते ॥ नवाभावज्ञाने पतियोगिज्ञानस्य कारणात्वं ॥ किं त्वभावत्वप्रका
 रके ज्ञाने ॥ प्रत्ययाभावत्वेन न ज्ञाने तस्या भावात् ॥ तस्मादलोकाभाव एवांधकार इति सिद्धांतः ॥ द्रव्या

६१

६

णि निरूपिता निगुणानि रूपं ते ॥ तत्र गुणात्वात् जातिमंतो गुणाः ॥ ते च रूपरसगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणपृ
 थक् संयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिखरदुरवेष्टोद्देशपपत्तगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशशश्च
 तुर्विंशतिरेवा रूपत्वजातिमत्वे सति द्रव्याश्रितं रूपम् ॥ तत्सप्तधा शुक्लपीतहरितरक्तकृष्णकपिलचिम्बमे
 दाततत्र शुक्लभास्वरं तेजसि शुक्लमिभास्वरमपाकजमसु ॥ रसत्वजातिमानरसः ॥ द्रव्यद्वयवृत्ति सोपि स
 मधा ॥ मधुरासकडुतिक्तकषायलवणाचिभेदा तमधुरोऽपाकजो ॥ सुषुद्धिधोपाकजः ॥ पृथिवीपरमाणो
 घणुकादावपाकज गंधत्वजातिमात्रगंधः ॥ पृथिवीमात्रवृत्ति जलादौ त्रुगतपार्थिवपरमाणो नामे

७

वगंधोपलाब्धिः एवं वा पावपि सद्विविधः। सुरैर्मसुमिभेदात्। स्पर्शनेन्द्रिययाद्योगाः स्पर्शः। एथिव्यादिचतु
 षष्टिः। सवशीतोष्णसुखाशान्तभेदास्त्रिधा सावपाकतः। एथिव्यामेव ननु स्पर्शवती सपाकजत्वे किं मानं मि
 त्रिवेत शृणुशामघटस्य रक्तत्वेनाग्निमंयोगेनानुभवो यथा सर्ववती तिसिद्धस्तथा को प्रस्पर्शवती अग्निमं
 यो नानुभवो यथा सर्ववती सिद्धस्तथा को प्रस्पर्शवती अग्निमं यो नानुभवो यथा सर्ववती सिद्धस्तथा को प्रस्पर्शवती अग्निमं
 लक्ष्यवृत्तिः सव एकत्वादियगर्ह्यपर्यंतः तत्रैकत्वं नित्यगतं नित्यं अनित्यगतमनित्यं द्वित्वं उभयगतमनित्यमे राम
 व अनित्यस्योत्पत्तिमत्त्वं निष्पन्नं तत्तादृघटद्वये च द्वयसंयोगे जाते सत्यनयस्यैकोपमेकशतपेक्षा बुद्ध्यादि ७
 ८२ मे १ प्या ८२

त्वमुत्पद्यते ततो निर्विकल्पकं तत्तस्मै विकल्पकं तदनंतरमिन्द्रोद्भाविप्रतीतिर्भवति तत्र प्रत्येकं घटा
 तमेकत्वमसमवापिकारणं अथेता बुद्धिर्निमित्तकारणं। घटद्वयं समवापिकारणं कारणात्वं चान्यथा सि
 द्धनियतपूर्वभावित्वं यथादं उचकादीनां घटे। प्रघटिघटोत्पत्तौ समागतस्य समप्रत्यपूर्वभावे विद्यते तथापि
 नासौ निपतदन्ति वाचः। पटुत्पत्तिं प्रतियोग्याभावः शतिबंधकः सतस्य कारणं। एव तदितरसंसर्गाभावप्रयु
 क्तकार्याभावत्वं वा तच्च कारणं विविधं समवापिकारणं समवापिकारणनिमित्तकारणभेदात् यत्समवे
 तं कार्यमुत्पद्यते तत्समवापिकारणं। यथा तंतवः पटस्य समवापिकारणप्रघटो रूपस्य च ननु दं गोपि समवा

पिकारणां कुतो न अत्र घटति रेकाभ्यामुभयत्र कारणात्प्रहादिति वेत्ता समावेनैव घटादेरनधिकारणात्वाद्दं ३७
 ८ दे॥ समवायिभिन्ना समवेतत्वे सति समवेतकारणात्वं अपेक्षाबुद्धिभिन्ने सति कार्यनाशप्रयोजकनाशप्र
 तियोगित्वं वा समवायिकारणात्वं यथा तंत्रसंयोगः परस्परं तंत्ररूपं पटगत रूपस्य वा समवायिकारणां अस
 न्न समवायिकारणाभिन्ने सति तादात्म्यसंबंधातिरिक्तसंबंधावच्छिन्नकारणात्वं निमित्तकारणात्वं अन्ये तु यत्र
 समवायिकारणां नाप्यसंवायिकारणमथवा कारणांतंत्रिनिमित्तकारणमित्येकः तद्विषयं दंडादावव्याप्तेः दं
 डरूपं प्रतिदंडस्य समवायिकारणात्वात् ननु तत्र घटेति वाक्यम् लक्षणावस्थापतेः अनवस्थायावामाणिकत्वं ८
 म २

हेत्वभावनिमित्तादाव्याप्तिर्द्वौरेव त्रिविधं कारणाभावानामेव न तत्र भावस्य अभावस्य तन्निमित्तकारणमा
 त्रं परिमाणरूपगुणस्मकलद्रव्यवृत्तिः सच चतुर्विधः अणुमहदीर्घह्रस्वभेदात् पृथक्कारणरूपगुणः पूर्वगु
 णावत्सकलद्रव्यवृत्तिः संयोगत्वजातिमात्रसंयोगः सत्रिविधः अन्यतरकर्मज उभयकर्मज संयोगजश्चे
 ति तत्राद्यः कथिनास्थाणोर्द्वितीयो मेषमत्तमैषोः तृतीयो हस्तसंयोगात्तरस्थार्योः प्रकीर्तितः विभा
 गत्वजातिमानविभागः सत्रिविधः संयोगपूर्वकत्वात् सवत्सकलद्रव्यवृत्तिः परत्वजातिमत्परत्वं तद्वि
 विधं कालिकं देशिकं च अपरत्वजातिमदपरत्वं तद्वि विधं पूर्ववत् अर्थप्रकाशिकाबुद्धिः साद्विधा स्म

स्वर

ध्या

स्मृतिमिच्छन्तः संस्कारजन्यं ज्ञानं वा

तं वा

तन्नुभवं भेदात् तत्र स्मृतित्वजातिमतीत्यतिः अनुभवत्वजातिमाननुभवः सुखत्वात् कूलप्रत्ययवेधं दुःखत्वात् जातिमदुःखं षट्कूलवेधं वा इच्छात्वजातीक्या सावात्ममात्रवृत्तिनी सा च ज्ञानमिच्छा ननु ज्ञाने कूपोर्भेदे मानोभावादभेद एवास्त एवमिच्छात्वेन भेदस्तद्देवे एकात्वं न स्यात् किंचापीदृशाने कूपोर्भेदस्तर्हि शुक्लघटघटयोर्भेदापत्तिरिति चेत् न इच्छातीत्यादौ जानोतीति प्रतीत्यापत्ते तस्मात् ज्ञाने कूपोर्भेद एव तद्वज्ञानं द्विविधं यथार्थमप्यथार्थं तद्वद्विद्वद्वा हि त्वं यथार्थं अवाधितविषयज्ञानं वा भवति रजमैरदं रजतमिति पथार्थं शुक्लाविदं रजतमिति न तथा वाधितविषयत्वात् सचात्तु भवो द्विविधः प्रमा रूपो भ

राम ए

यथा ध्यानुभवत्वानावाच्यं
पञ्चजनिकवा २

प्रमरूपश्च प्रमा च पथार्थानुभवः यथार्थपदं प्रमवारणाया अनुभवपदं स्मृतिवारणाया तत्रानुभवत्वं स्मृतिमिच्छाज्ञानत्वं ननु स्मृतिवारणाया अनुभवपदं न साधु स्मृतेरपिलक्ष्यत्वेन व्यभिचारभावादिति चेत् न तस्यालक्ष्यत्वे तज्जनकस्यानुभवस्य प्रमाणात्वापत्तेः तस्याकरणां प्रमाणां कुठारादावतिव्याप्तिवारणापत्तेः प्रमज्ञाने व्यभिचारवारणायपेति तच्चकरणांचेति द्वंद्वप्रमं वारणितं पृथक्पदत्वं तच्च प्रमाणांचतुर्विधं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात् तत्र साक्षात्काररूपप्रमाकरणांचतुस्त सच साक्षात्कारो द्विविधः नित्योः नित्यश्च नित्यो भागवत्तः अनित्यो जीवानां सोऽपि द्विविधः निर्विकल्पकसविकल्पकभेदात् वैशिष्ट्यान्वगादिप्रकारतया सामान्याविष

१०

यकं वा ज्ञानमात्रं तद्वाती द्विपप्रत्ययत्वात् तथाप्ययं घट इति विशिष्टज्ञानात् तमेयं वैशिष्ट्यावगाहि सामान्य
विषयकं वा ज्ञानमविकल्पकं न त्वं हि याणां करणात्वे मानाभावादि द्विपसंयोगा एव करणात्वाद्यवादिति चे
न करणात्त्वस्य तत्राभावात् करणात्त्वव्यापारवदसाधारणां करणात्वं इश्वरज्ञाने व्याप्तिचारवाणाद्यसाधा
रणीति असाधारणात्वं च तत्र द्विमावद्विन्नकार्यता निरूपितकारणात् तत्र यत्वं न हितदीश्वरज्ञाने तिष्ठेन कर
णात्वं भवेत् न त्वं केते संतिकर्षा संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसम
वायो विषेषणात्वेति तत्र द्वयग्राहकसंयोगा एव शब्देतरगुणान्यहकः संयुक्तसमवाय एवाचनुः संयुक्त

१०

शब्दस्त्वसमवेतसमवाये न। ओजसमवेतेशब्दे शब्दत्वा
दीनां समवायात्

वदेरूपादे समवायत गुणगता जातिस्संयुक्तसमवेतसमवायेन चतुःसंयुक्तघटे समवेते रूपेरूपात्वा
दीनां समवायात् तद्ग्राहः समवायेन आकाशरूपे श्रेयेश्वरसमवायित विषेषणतया अभ्यासे
त्वेतन्न न स्यात् तदवसाधमाणा वास्तव चतुःसंयुक्ते धूतलेघदाभावस्य चतुःसंयुक्ते कपाले घटसमवाय
च विशेषणात्वात् द्वैषत्वजातिमात्रद्वेषः इच्छजन्यो गुणोपत्तः आद्यपतनासमवायिकाणां यैरुत्वं तद्वा
तिद्विपं आद्यसंदन असाधारणां करणां द्ववत्वं स्नेहः संयुक्तरूपकार्यान्तमेयोगुणाः जलमात्रवृत्तिः संस्का
रत्वं वेगाद्यन्यतमत्वं सच विविधः वेगोभावनास्थितिस्थापकभेदात् तत्र वेगो धूर्तमात्रे भावना व्यक्त्या

१४

त्ममात्रे स्थितिस्थापकश्च पृथिव्यादिचतुष्टयवृत्तिः। सुखजनको धर्मः दुःखजनकश्चा धर्मः गगनजन्यत्वे
 सति विशेषगुणात्वं शब्दत्वं कर्मत्वं च गुणभिन्नत्वं सत्यसमवायिकारणात्त्वमिति तद्वपंचविधं उल्लेखणा
 पक्षेपणाकुचनधमाराणां मनभेदात् सामान्यं नित्यत्वे सति न्यूनैकसमवेतत्वं। हिधा तत्र। परापरभेदात् परं
 सत्वरूपमप्यमरद्रव्यादि। नित्यद्रव्यादि। नित्यद्रव्यभेदको विशेषः नित्यत्वे सति मावद्दृष्टित्वं समवाय
 त्वं भावप्रतियोगिकत्वमभावत्वं प्रतियोगिज्ञानाधिनज्ञानविषयत्वं वा सद्विविधः अन्योन्याभावसंस
 र्गभावभेदात्। तत्रैव यत्तु न भवति ति प्राप्तीति सिद्धोभावोऽन्योन्याभावः अन्येतत्तादात्म्यसंबन्धावाच्छिन्नश्च
 दमिद

सर्वधारितिक

संसर्गभावः १

न्योन्याभावे २

वार

संसर्गभावे व्यभिचारकारणाद्येन्यत्रिरहितेति २

प्रतियोगिकोऽभावः सद्गताङ्कः सत्त्वं विविधः प्राग्भावात्तन्ताभावस्त्वं सभेदात्। तत्रोत्पत्तिरहितोऽसहितोऽभा
 वात्तत्वेऽपूर्वमभावो वा प्राग्भावः अत्र नित्यविचारणापक्षं ससहित इति उत्पत्तिसहितो विनाशरहितोऽभावो
 ध्वंसः तादात्म्यसंबन्धावाच्छिन्नप्रतियोगिताकः संसर्गभावोऽत्यन्ताभावश्च वौद्वास्तु सविकल्पकं तत्रमात्रलिकध
 र्वावागाहित्वात् किं तन्निराकारकं सामान्याविषयकं वा ज्ञानं धमा तस्मादयं घट इति साक्षात्कारप्रत्ययोन
 प्रमा अलीकघटत्वात् वस्तुत्वस्यापि पदार्थव्याप्यत्वेन तस्य पदार्थधर्मत्वादलीकत्वासिद्धेः तस्मात्सविक
 ल्यकेषमात्रं सिद्धमेवेति दिक् न्यायप्रदीपे समभूदोपीकांतविनिर्मिते अज्ञातघातदलनीशिखाप्रत्ययक
 स च निर्दिक्तस्य कस्यचिक्तस्य कज्ञानविषयः ३

१२

खंडजा १ इति श्रीमज्जगज्जीवनात्मजवेणीदत्ततत्त्वजगोपीकांतकृतेन्यायप्रदीपे प्रत्यक्षशिखाप्रसूतिमगम
 त् अथानुमानं निरूप्यते। तत्रानुमितिकरणप्रचुमानश्रुतमिति त्वं वजातिविशेषः। तादृशजातिमत्यनुमि
 तिः। तत्करणप्रचुमानश्रुतवलिङ्गपरमर्श इति नयाः। ननु नलिङ्गपरमर्शस्यामितिकरणात्वं व्यापाराभावादि
 ति किंतु परमर्शव्यापारकस्यैव व्याप्तिज्ञानस्य तत्र कारणात्वात् व्यापारत्वं न जन्यत्वे सति तज्जन्यवन्नैकत्व
 म् भवति हि लिङ्गपरमर्शव्याप्तिज्ञानजन्योऽनुमितिज्ञानजनकश्चेति न तत्र केयं व्याप्तिः उच्यते परमस्य ह
 दृष्टित्वे सति हेतोर्विपक्षायाश्चादृष्टित्वं साहचर्यं नित्यमो व्याप्तिः साध्यवत्प्रतिपोगिता कान्यो न्याभाववददृष्टित्वं

नृ३ वा

राम
१२

इति देवव्याप्तिज्ञानं लिङ्गपरमर्शद्वारा अनुमानं तत्करणमित्यसिद्धा

एतत्त्वं २

तच्च प्रसिद्धानुमानेभ्योऽप्येव एतत्केवलावपि न्यर्थं तस्मात्तद्वाक्यं कदापि न्युच्यते हेतुप्रमानाधिकरणाभावंतः सा
 ध्याभावात्साध्यातावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याप्रामाणाधिकरणव्याप्तिः अस्ति चेदं केवलावपि निमित्तं भवति हि हेतुस
 मानाधिकरणास्य पावतः साध्याभावांतर्गतस्य घटत्वेन वाच्यात्वाद्यत्वावस्य साध्यातावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याप्रामा
 णाधिकरणात्वात्तत्राव्याप्तिः। ननु किं लिङ्गपरमर्शत्वं लिङ्गस्य दृष्टीपज्ञानत्वमुक्तं तत्तृतीयज्ञानत्वमिति चे
 तदृष्टौ प्रथमं तावन्महानसादौ धूमाग्नौ व्याप्तिरुत्तरं पर्वते धूमदर्शनेन पूर्वगृहीतायां धूमाग्नौ व्याप्तिरस्मृत्वा
 धूमं जानाति ततो वद्विद्याय धूमवानयमिति ज्ञानं प्रत्युच्यते तदेव लिङ्गपरमर्शः तस्मादेवानुमितिरिति ननु

ग्रहः २

लिङ्गपराप्रशस्नानुमितिकरणात्वेमहानसेविवहिरत्नमीयतामितिचेतन पक्षतायाअप्यनुमितिहेतुत्वेनन
 तत्रातुमिति। ननुकिंतत्पक्षत्वंसाध्यसंदिग्धत्वंचेत्केवलात्वपित्यनुमितिर्नस्यातातत्रादृशपक्षतायाअभा
 वात्। तस्मादनुमितिसाधकेकाविरहविशिष्टसाध्यनिर्माणविरहिणीपक्षता। तच्चानुमानंद्विविधंस्वांर्थपरार्थचेति
 तत्रस्वप्रतिपत्तिहेतुस्वांर्थ। परशब्दाज्जायमानंपरार्थ। पुनस्त्रिविधं। केवलावपिकेवलव्यतिरेकव्यतिरे
 किभेदात्। तत्रविपक्षशून्योहेतुः केवलावयी सयथा। द्रवोभिधेयः प्रमेयत्वात्। प्रमेयत्वांचसर्वपदार्थवृत्तित्वा
 सत्तायामतिव्याप्तिवारणापसर्वपदं सपक्षरहितोहेतुः केवलव्यतिरेकी सपक्षरहितत्वंचाव्यव्याप्तिरहि

त्वेसतिव्यतिरेकव्याप्तिसहितत्वं। पथापृथीवीगंधवतीपृथिवीत्वात्। नहिपृथिवीगंधयोस्त्वयव्याप्तिरस्ति।
 उभयव्याप्तिसहितोहेतुस्त्वयव्यतिरेकी यथाद्रवोऽनित्यः कार्यत्वात्। पटवत्अवकार्यत्वंहेतुस्त्वयव्यतिरेकी।
 सपक्षेविद्यमानत्वेसतिविपक्षाद्यावृत्तित्वात्। पक्षमित्रत्वेसत्यव्यव्याप्तेर्दृष्टांतत्वंसपक्षत्वं। विपक्षत्वंतत्र
 यमित्रत्वेसतिनिश्चितसाध्याभावत्वं। पक्षत्वंसाध्यसंदिग्धत्वमितितद्देतवोदर्शिताः अनुमितिप्रतिबंधकी
 भूताहेतवोहेत्वाभासातेनिरूप्यन्ते। तेचा। सिद्धविरुद्धानैकांतिकप्रकरणासमवाधितभेदात्। तत्रासिद्धश्चत
 र्ही। आश्रयासिद्धस्वरूपासिद्धोव्याप्यत्वासिद्धभागासिद्धभेदात्। यस्यहेतोरश्रयोनावगम्यतेसंश्रयासि

सिद्धः। स यथा सुवर्णिकां सुरमिकां प्रवृत्तात्वंदनकां प्रवृत्तं अवकां प्रवृत्तस्य हेतोर्नाशयामि सुवर्णिकां प्रवृत्तस्यास
 तात्। स्वरूपसिद्धो यथा। द्वयोः नित्यपदत्वात्। अवपदत्वस्य हेतोः स्वरूपमेवासिद्धं। व्याप्यत्वासिद्धो द्विधा। तत्रैको
 व्याप्त्या सिद्धो परस्परतया धिसद्भावात् आद्यो यथा। द्वयोः ह्यणिकः चाक्षुषत्वात्। अवहिवाक्षुषत्वं हेतुव्याप्यत्वासिद्धं।
 द्वितीयो यथा। सः श्यामः मैत्रीतनयत्वात्। श्याममैत्रीतनयवत् अवमैत्रीतनयत्वं हेतुः सोपाधिकत्वाद्वाप्य
 त्वासिद्धं भागासिद्धो यथा। वटपटादप्यनित्याः पदत्वात्। अवपदत्वं हेतुः पत्नीकृतेषु सर्वेषु नास्ति पदमात्र
 वृत्तिः। पृथिव्यादीनां चतुर्णां परमाणवो नित्याः गंधवत्त्वात्। अवगंधवत्त्वमपि तथा साध्याभावसाधको हेतु

त्य

विरुद्धः। स यथा शरीरं नित्यं कृतकत्वात्। अवकृतकस्य हेतोस्माध्यं नित्यत्वं तद्विपरीतानित्यत्वसाधनेना
 यं हेतुर्विरुद्धः स व्यभिचारो नैकांतिकः। स द्विविधः साधारणोऽसाधारणश्चेति। तत्र पक्षस्य पक्षविपक्ष
 वृत्तिस्साधारणः। यथा पटो नित्यः प्रमेयत्वात् व्योमवत्। अवहिप्रमेयत्वं हेतुर्नित्या नित्यवृत्तिः। पक्षमा
 त्रवृत्त्यसाधारणः। यथा सुवर्णं नित्यं सुवर्णत्वात्। सुवर्णत्वं संपत्ताभित्यात्विपक्षादनित्याद्यावृत्तं सु
 वर्णमात्रवृत्तिः। नित्यागंधत्वात्। अवगंधत्वं भूमात्रवृत्तिः साध्यविपरीतसाधकं हेतुत्वं सत्यतिपक्षः
 स च प्रकरणसमाभिधः। यथा। अयमवाक्षराः वाक्षराचाररहितत्वे सति शूद्राचारसहितत्वात् अयं

अत्यंतानलसंयोगेनातु द्विचमानद्वयत्वात्। अत्यंतानलसंयोगेनातु द्विचमानद्वयत्वं

सिद्धः। स यथा सुवर्णिकां सुरमिकां प्रवृत्तवन्दनकां प्रवृत्त अवकाष्ठत्वस्य हेतोर्नाश्यासि सुवर्णिकां प्रवृत्तस्यास
 त्वात्। स्वरूपसिद्धो यथा। द्वयोः नित्यपदत्वात्। अवपदत्वस्य हेतोः स्वरूपमेवासिद्धं। व्याप्यत्वासिद्धो द्विधा। तत्रैको
 व्याप्त्यासिद्धो परस्परतयाधिसद्भावात् आद्यो यथा। द्वयोः कालिकाः चाक्षुषत्वात्। अवहिवाक्षुषत्वं हेतुव्याप्यत्वासिद्धं।
 द्वितीयो यथा। सः श्यामः मैत्रीतनयत्वात्। श्याममैत्रीतनयवत् अवमैत्रीतनयत्वं हेतुः सोपाधिकत्वाद्वाप्य
 त्वासिद्धं भागासिद्धो यथा। द्वयपटादप्यनित्याः पदत्वात्। अवपदत्वं हेतुः पक्षीकृतेषु सर्वेषु नास्ति पदमात्र
 वृत्तिः। पृथिव्यादीनां चतुर्णां परमाणवो नित्याः गंधवत्वात्। अवगंधवत्त्वमपि तथा साध्याभावसाधको हेतु

विहृद्ः। स यथा शरीरं नित्यं कृतकत्वात्। अवकृतकस्य हेतोस्साध्यं नित्यत्वं तद्विपरीतानित्यत्वसाधनेना
 यं हेतुर्विहृद्ः स व्यभिचारो नैकांतिकः। स द्विविधः साधारणोऽसाधारणश्चेति। तत्र पक्षस्य पक्षविपक्ष
 वृत्तिस्साधारणः। यथा पदो नित्यः प्रमेयत्वात् त्वोपपन्नवत्। अवहिप्रमेयत्वं हेतुर्नित्या नित्यवृत्तिः। एतन्मा
 त्रवृत्त्यसाधारणः। यथा सुवर्णं नित्यं सुवर्णत्वात्। सुवर्णत्वं संपत्तामित्यादिविपक्षादनित्याद्यावृत्तं सु
 वर्णमात्रवृत्तिः। नित्यागंधत्वात्। अवगंधत्वं भूमात्रवृत्ति साध्यविपरीतसाधकं हेतुत्वं सत्यतिपक्षः
 स च उक्तकरणसमाभिधः। यथा। अयमवाहनाः बाह्यणाचाररहितत्वे सति शूद्राचारसहितत्वात् अयं

१५

जाह्नवाः अन्वाचारत्वा नधिकरणत्वे सति ब्राह्मणाचारवत्वात् अयमेव सत्यतिपक्ष इत्यव्यते। पक्षे साध्याभा
वनिश्चयो हेतुर्वाधः। एथाद्यदो सजीवः धरत्वात् अचघटत्वस्य हेतोर्मध्यं सजीवत्वं तदभावः प्रत्यक्षेणैव नि
र्णीतः। ननु तत्प्रतिबंधकत्वेनोपाधेरपि हेत्वाभासांतरत्वं स्यादिति चेत्। न। तद्वदभासमानत्वात्साक्षाद
तुमित्यप्रतिबंधकत्वाच्चनोपाधेर्हेत्वाभासांतरत्वम्। ननु कोयमुपाधिः। साध्यव्यापकत्वे सति साधनाया
पकत्वमुपाधिः तच्चामिन्द्राद्रैधनेऽसि। आर्द्रैधनत्वं हि साध्यधूमस्य व्यापकं साधनस्य वङ्गे रव्यायकं। वह्नि
मतयः पिंडे आर्द्रैधनत्वाभावात्। इति श्रीमज्जगज्जीवनात्मजवेणीदत्ततत्त्वज्ञापीकंतकृतेन्यायप्रदीपे ॥ ३१५

अथोपमानं निरूप्यते ॥ तत्रोपमिति करणमुपमानं ॥ उपमिति त्वेजातिविशेषः। तादृ
न्यं १

मानशिखाप्रस्फूर्तिमगमत् उपमानजज्ञानमुपमिति ॥ प्रत्यक्षानुमानशब्दासाध्यत्वे सति प्रमात्वं
वा। प्रमापदं स्मृतिवारणाय। तत्प्रमाकरणा मुपमानं तच्च सादृश्यविशिष्टपिंडज्ञानं। तद्यथा पिकमजा
न नपि यथाकाकस्यथापिक इति श्रुत्वा। राणे गतं सदा तत्पुरुषीयवाक्यार्थस्मरणमहकृतकाकसादृश्य
विशिष्टपिंडं पश्यति। तदाकाकसादृश्यविशिष्टपिंडज्ञानमुपमानं उपमिति रयं पिकशब्दाच्च सैव फ
लं। ननु उपमानस्य प्रमाणांतरत्वे किं मानमिति चेदुपमितित्वोत्पत्तिरेव मानं। तदुत्पत्तिरनुमानादिवेत्रा
उपमितोमीति प्रमातावनुमानं करोमीति प्रतीत्यापत्तेः अथ शब्दो निरूप्यते। शब्दवत्त्वातिमान् शब्दः। शा
ती

जातिमत्पु
मिति। उप
मानजन्य
ज्ञानं वा उ

आप्तवस्तु यथा नृतस्यार्थोपदेष्टा पुरुषः ४

ने १

१६ द्वीप्रमितिकराणां वा शब्दः। तस्याः प्रमितित्वे किं मानमिति चेत्तद्वद्वेन मर्थप्रमितौ मीत्वा धितप्रतीतेरेवमा
नत्वात्। सच शब्दो द्विविधः। धन्यात्मको वार्तात्मकश्चेति। सच सर्वोपनिषत् एव न श्रुत्या अनित्यत्वे किं मान
मिति चेत्। उत्पन्नत्वे सति विनष्ट इति सर्वानुभवमिदं यावत् प्रतीतीतेरेव मानत्वात्। अस्यास्तत्रासत्वात् तस्या
नित्यत्वं सच शब्दो आप्तवाक्येन प्रमाणां। अथ याविपक्षोक्तवाक्यादपि प्रवृत्तिः स्यात्। तत्किं वाक्यं आ
काङ्क्षा योऽप्यतामंति विप्रत्ययः। गौरश्चः पुरुषो हस्तीत्यादि शब्दस्य वाक्यत्ववाराणां याकां हेति। अग्नि
नासि च तीत्यादौ वाराणां ययोग्यतेति। महरोच्चारितस्य शब्दस्य वाक्यत्ववाराणां सान्निध्यमिति। पदानां समू
हः

राम
१६

मर

होवावाक्यं पदं च वार्तासमूहः यद्वा सुघटकपदत्वसंबन्धेन अस्मात्पदादप्यमर्थो बोद्धव्य इतीत्येवैव रूप
शक्तिरेव पदसंज्ञेन नैकवार्तासमूहोक्तपदे अतिव्याप्तिः। सच शब्दः शक्तिविशिष्ट एव शब्दबोधं प्रति हेतुरिति। सा च
शक्तिः पदार्थांतरमिति प्रमांसकाः। तत्र। शक्तेरतिरिक्तत्वकल्पने तत्तद्वं सप्रमाणभावादिकल्पनायामिति गो
रवांतस्मान्न पदार्थांतरं किं त्वस्माच्छब्दादप्यमर्थो बोद्धव्य इत्याकारिके शब्दे चैव। न तत्र तरेमावविशिष्टादप्य
वयानुभवो जायत इति कथं तद्विशिष्ट एव कारणमिति। उच्यते। तदभावे लक्षणायाः स्वीकारो वा दोष इ
ति। यथा गां गायां घोष इत्यादौ गां पदस्य प्रवाहबोधकत्वेन तीराबोधकत्वात्तीरे लक्षणा। लक्षणावशक

100
4 (18)

तरीयस्यापादीपोपपरिपूर्णो विराजते १ निरुद्ध विवादवर्द्धितमना मेधाजयो मौलितालीला ललितनी
१८ लनाटललितां द्विद्वंद्वपंकैरुहः श्रीमद्भक्तिसूत्रोद्दिष्ट श्रीवेणोदनात्मजोगोपीकांत इतीति यकां
जात्रायदीपोधुना ३ कालाञ्जलिधेमनिविष्टचेतसाकृतं मया यत्कृतं कथं किंचित् इदं त्वसूयादिष्वस्य
नोचितं पुत्रे तैश्चेतसि भावतीयम् ४ इति श्रीमत्त्वगजीवनात्मजवेणीहस्तसूत्रगोपीकांतकृतो न्यायप्रदी
पः १ इष्टदेवेभ्यो नमः गोपीकांतेन मुधिया यथायेदीपकं कृतं तस्मै विरामजीवेन बालकस्य स्य प्रीतये
रमाहिमाहो मितेः प्रभ्यां नखीर्षविक्रवसरो लिखितो रामजीवेन स्वार्त्तवेन्यायदीपकः २ ॥ रामगान्धर्वः ॥

राम
१८

का ३
१३९

100
4 (18)